

השפעת הסיטואציה הגיאוגרפית של ישראל על החינוך

אברהם פרנק

במשך שנים היה קשה לזהות השפעות של התהליכים המתרחשים מעבר לקו הירוק על מה שקורה בתוככי מדינת ישראל. ואולם נראה שבעשרים השנים האחרונות ההשפעות הללו ניכרות היטב (גלנור ובלאנדר, 2013; אריאלי, 2015; קלר, 2014, גרשטיין, 2013), בכלל זה בתחום החינוך. בעיקר הדברים אמורים בהתחזקות הגורמים הדתיים:

במלחמת ששת הימים כבשה ישראל את "ארץ התנ"ך", ועם החזרה לעבר ההיסטורי החל מעבר הבכורה מתנועת העבודה לציונות הדתית. התנועה שראתה בחזרה לחברון "חידוש היסטוריה", כפי שאמר הרב קוק, היא זו שהייתה המצוידת ביותר להציב אג'נדה לאומית חדשה (ורדי, 2017).

כך גם חנה קים, במאמרה "סוד כוחם של המתנחלים" (2002), טוענת כי "שדולת המתנחלים בפוליטיקה וכוחו הסגולי של ערוץ 7 משולים לכוחה של התנועה הקיבוצית בשנות ה-50 וה-60 ולעיתונות המפלגתית של פעם [...] שדולת המתנחלים כבר הצליחה להעלות ולהפיל כמה ראשי ממשלות". מחברי הספר "דתיים? לאומיים!" (הרמן ואחרים, 2014, עמ' 29) מציגים את עמדת הציונות הדתית בעניין הצורך להיות מעורבים בענייניה הגיאוגרפיים של ישראל:

העמדת נושא גבולות הארץ כנושא מרכזי, והתחושה שהימין החילוני איננו נחוש דיו כדי למנוע מסירת שטחים, הביאו חלקים בציונות הדתית להציב להם למטרה לא רק את השותפות בהנהגת המדינה אלא את נטילת המושכות לידיהם. עמדה זו גברה במיוחד לאחר משבר היציאה מגוש קטיף.

כדי להשפיע על החינוך נדרש שילוב ידיים בין המתנחלים, הציבור הדתי והפוליטיקאים התומכים בהם. עיקר ההשפעה מכוונת אל מערכת החינוך הממלכתי – להבדיל מן החינוך הממלכתי-דתי – שבה לומדים שני שלישים מתלמידי ישראל.

שר החינוך גדעון סער (2009-2013) השמיע את שריקת הפתיחה במהלך מתמשך שמטרתו למנוע עיסוק בנושאים "רגישים" בכיתות. בין השאר הוא אסר על דיונים בכיתות על יום הנפכה במגזר הערבי ויזם תוכנית לסיורים של בתי ספר בחברון ובמערות המכפלה. בנייר העמדה "לפני שיהיה מאוחר..." (אלוני ואחרים, 2011) המחברים הדגישו את הדה-לגיטימציה הנעשית לחופש הביטוי הפדגוגי. הדוגמאות שהובאו במסמך זה מלמדות על סירובם של קובעי המדיניות החינוכית (שר החינוך גדעון סער והכופים לו) לאפשר למחנכים ולמנהלים לדון לעומק ובפתיחות עם תלמידיהם בסוגיית הסכסוך היהודי-פלסטיני, בתופעת הכיבוש המתמשך ובמשמעותם של כל אלה על הוויית החיים האזרחיים בישראל הרב-תרבותית.

נוסף על כך, בתקופת כהונתם של שלושת שרי החינוך גדעון סער, שי פירון ונפתלי בנט, בשנים 2012-2018, הגדיל משרד החינוך את התקציב לתלמידי תיכון דתיים בשיעור חד בהשוואה לשאר המגזרים – שיא של 33 אלף שקלים לתלמיד בשנה. סכום זה גבוה ב-22% מהתקציב שניתן לתלמידי בתי הספר התיכוניים הממלכתיים, וב-67% מהתקציב שניתן לתלמידי תיכון ערבים – כך עולה מנתונים שאסף משרד החינוך (רטל, 2017). בשנים אלו גדל תקציב משרד החינוך במיליארדי שקלים, וניכרת עוצמת ההשפעה של הזרמים הממלכתי-דתי והחרד-לייטורני – הקבוצה שפועלת בהתנחלויות – על הפוליטיקאים היושבים במשרד החינוך.

ההשפעה הפוליטית על החינוך ניכרת כאשר שר שמגיע ממפלגה קטנה בקוטב הימני עומד בראש המערכת. לנפתלי בנט יש כמובן עניין רב לעצב בדמותו את

מערכת החינוך כולה – בעיקר הממלכתית. לשר חינוך שבא מן הצד הימני והדתי אין בעיה עם המגזר הדתי, החרד"לי והחרדי, כיוון שלמגזר הזה אין בדרך כלל הסתייגויות בעניין הכיבוש הישראלי של השטחים ביהודה ושומרון, בכל הנוגע להדתה או לתקציבים המוגדלים המתקבלים ממשרד החינוך (פעיל, 2016; קשתי, 2016; מניב, 2017; צבי, 2017; קרופסקי, 2017). אם כך בעקבות האמירה הזאת אני מבקש לבחון נושא ספציפי אחד רב-חשיבות: כיצד השפעתו של שר החינוך מקבלת ביטוי בחינוך הממלכתי הלא-דתי, הכולל 67% מן התלמידים בישראל. בתקופת כהונתה של שרת החינוך פרופ' יולי תמיר (2006–2009) פותחה תוכנית "האופק הפדגוגי", ופרופ' ענת זוהר, שמונתה אז ליו"ר המזכירות הפדגוגית, נבחרה להוביל אותה. התוכנית ביקשה להנחיל לתלמידים סדרה של יכולות שהוגדרו "חשיבה מסדר גבוה": השוואה, הסקה, זיהוי רכיבים וקשרים, מיון, העלאת מגוון נקודות מבט ועוד (יועד, 2010; זוהר, 2013). חשיבה כזאת מסדר שני כוללת גם כישורים של חשיבה ביקורתית, שאילת שאלות (questioning) ומטה-קוגניציה (פרנק, 2017; Burton, 2010), היכולים להתפתח רק במקומות שיש בהם אווירה מעודדת. כישורים אלו יתקשו להתרומם היכן שישנם לחץ, חשד וחוסר עניין של העומדים בראש המערכת החינוכית (Meyers, 1986), כפי שמנסח זאת מכון ברננק וייס (2015):

יש ליצור בכיתה אקלים המעודד את התלמידים לחשוב באופן ביקורתי: להטיל ספק במידע ולשאול שאלות על מקורות המידע ועל מהימנותם. המורים צריכים להרגיל את תלמידיהם כבר מגיל צעיר לשאול שאלות מסוגים שונים, לקבל החלטות על סמך מידע וכיוצא בזה. אם אקלים הכיתה מעודד ביקורתיות, ניתן לפתח חשיבה ביקורתית בכל תחום דעת, לרבות מקצועות מדעיים שבהם גם החוקרים טועים לפעמים. [...] בית ספר שבו יש אקלים המטפח חשיבה ביקורתית הוא בית ספר המדגיש ביצוע מיומנויות ולא לימוד בעל פה, שימוש באינטליגנציה ובחשיבה ולא פיתוח הרגלים אוטומטיים.

עד כמה מתקיימת אצלנו אווירה המעודדת למידה מהסוג הזה? במשרד החינוך הוקם "המטה לחינוך לחשיבה" ופועלים בו מדריכות ומדריכים, אלא שהחומר המוצג באתר הוא דל ולא עדכני, ובכל מקרה, למטה יש השפעה מעטה. לעומת

זאת, מעת לעת מופיעות בתקשורת כתבות תחת הכותרת הגנרית "מורים מפחדים" (בלומנפלד, 2015; בכרך, 2016; גלזר, 2016).

מחקר של קרן לאוטמן, המכון הישראלי לדמוקרטיה והאוניברסיטה הפתוחה שפורסם בקיץ 2016 מצא ש-56.3% מהמורים חוששים לדבר עם תלמידיהם על הסכסוך הישראלי-פלסטיני; 40.7% לא ידברו בכיתה על הנרטיב הפלסטיני; 34.2% על גזענות; 26.5% על היחס לפליטים; 24.6% על זכויות אדם; 19.5% לא ישמיעו ביקורת כלפי מוסדות המדינה; ו-28% מהמורים השיבו כי יש להם נטייה לצנזורה עצמית (הלפרין, 2016).

הדברים נכונים גם לגבי התלמידים ולגבי המערכת כולה. המטה לחינוך לחשיבה של משרד החינוך אינו יכול להיות אפקטיבי אם שרי החינוך, לאורך זמן (למעט בתקופת כהונתה של השרה יולי תמיר), אינם רואים צורך לעודד ולדחוף חשיבה ביקורתית ושאלת שאלות, מנטרלים אותן ומסתפקים בתלמידים צייתנים שהולכים בתלם.

בכל הנוגע לחשש לדבר על אקטואליה בכיתה, המצב במגזר הערבי חמור בהרבה. מחקר שערכה קטי ותד-חורי (2008) בקרב מורים ערבים, שמטרתו הייתה לברר את מצב החינוך האקטואלי והפוליטי בבתי הספר בעקבות שתי האינתיפאדות והמצב הפוליטי, מצטט את מאמרו של מאג'ד אלחאג' (מ-2006, פורסם בערבית), שעל פיו רק 17% מהמורים דנים עם תלמידיהם בנושאים אקטואליים ופוליטיים. אף שבאירועי אוקטובר בשנת 2000 נהרגו 13 אזרחים פלסטינים-ישראלים, רק 23% מהמורים דנו על כך עם תלמידיהם, ובחלק גדול מהמקרים התלמידים הם שיזמו את השיחה בנושא. בסיכום המחקר קובעת ותד-חורי:

המורים הערבים אשר רובם בחרו בתפקיד ההוראה "בעל כורחם", מוצאים עצמם משותקים לנוכח הקונפליקט הישראלי-פלסטיני: לדעתם, תפקידם החינוכי אינו כולל מעורבות פוליטית נוסף על הקניית ידע וערכים אוניברסאליים. בתי הספר שבמסגרתם הם פועלים נמנעים מלעסוק בקונפליקט. אל מול המדיניות הדמוקרטית המוצהרת של משרד החינוך, עומדים חששות מהלשנה (לפחות במזרח ירושלים), פיתורים והסתבכות. המורות רואות עצמן כחסרות כלים להתמודדות. המורים רואים עצמם כבעלי כלים שפיתחו בעצמם.

בפועל, המורים משני המגדרים, בוחרים לטפל בתלמידיהם ברמה האישית, ולא לעסוק בקונפליקט במוכן הרחב (עמ' 281).

נוסף על כך, בתקופת כהונתו של השר בנט, החלה להתבסס במערכת החינוך הממלכתית באופן בולט תופעת ההדחה – הכנסת תכנים דתיים לספרי הלימוד ולשיח של בתי הספר הממלכתיים. "הפורום החילוני", שנוסד בעקבות זאת, מביא שפע דוגמאות להדחה כזאת (ראו באתר הפורום), אך אין בכוחו להתמודד עימה. היבט נוסף של ההדחה הוא תקצוב גופי חינוך בלתי פורמלי. במאמר מפורט, המבוסס על נתוני אגף החשב הכללי במשרד האוצר ונתוני משרד החינוך, מציג ליאור דטל (2017א) את עשרות העמותות הדתיות הפועלות בבתי הספר הממלכתיים בתקציב של 110 מיליון ש"ח. עוד לפני סוף 2017 תקציב העמותות האלה, בצד פרויקטים שמתוקצבים ברשויות המקומיות, הגיע לשיא של 210 מיליון ש"ח – גבוה פי שניים וחצי מהתקציב שיועד לנושא ב-2007, ופי ארבעה מהתקציב המקורי שאישרה הכנסת בתחילת השנה.

נוסף על כך, ב-2017 העביר המשרד ליותר מאלף ארגוני דת כמיליארד ש"ח, ככלל זה תקצוב של מאות רשויות מקומיות עבור פרויקטים של חינוך, תרבות ודת. בחסות משרד החינוך העמותות מקבלות גישה לא רק לתקציבי ציבור אלא גם לכלל תלמידי ישראל, במאות בתי ספר. לעומת זאת, תקציב תנועות הנוער הצופים והנוער העובד והלומד הסתכם ב-2016 ב-70 מיליון ש"ח (שם), סכומים עלובים יחסית למספר בני הנוער הרבים שחברים בהן.

פרופ' עירן הלפרין (2017), שעמד בראש צוות המחקר בעניין שיח קונטרוברסלי בבתי הספר שנזכר לעיל, קורא למורים שלא לחשוש מלדבר פוליטיקה. במאמר דעה הוא מסביר כמה מן הממצאים של המחקר:

מצאנו כי בקרב חלק ניכר מהמורים במערכת החינוך ישנה תפיסה על פיה הן ההורים והן המערכת מצפים מהם לדון באופן מועט ביותר בנושאים שנויים במחלוקת. תפיסה זו עלולה לגרום למורים לחוש "בוורדים במערכה" וליצור מתחים משמעותיים אל מול מה שחלק גדול מהמורים תופסים כהתנהלות הראויה והנכונה. לגבי ההורים, ניכר שקיים פער משמעותי בין תפיסות המורים את ציפיות ההורים והמצב בפועל. לגבי המערכת, ניכר כי קיים פער בין תפיסות המורים לבין המדיניות הרשמית (כפי שבאה לידי ביטוי

בחזרה מנכ"ל) אבל לא ברור האם רוח המערכת נמצאת בהלימה עם תפיסות המורים. ייתכן כי חלק מהפערים הללו נובעים מקצרים בתקשורת ובתהליכי העברת מסרים.

הסבר חלופי למשפט האחרון עשוי להניח שהמורים דווקא מבינים היטב את המסרים – בעיקר שאין מסרים מעודדים, אם בכלל, בכל הקשור לדיון באקטואליה ולחינוך לחשיבה מסדר גבוה – ובדיוק לכן הם חוששים.

לסיכום הסקירה אציין כמה סוגי השפעות של המצב הגיאוגרפי, כלומר של שליטתנו על הפלסטינים, כפי שהן באות לביטוי במערכת החינוך:

1. ויתור על טיפוח חשיבה גבוהה והבנה, שביסודן עומדות שאלות, תמיהות, סקרנות וביקורת.
2. יצירת חשש כבד בקרב המורים מפני דיון בנושאי אקטואליה שיש להם השפעה מכרעה על עתידם של תלמידי ישראל, ורידוד השיח החינוכי-ערכי בכיתה.
3. "שיחדש" מטעה במכוון של מושגים: "שמאלנים", "הדתה שמדתה", "מגילת העצמאות", "מטרות החינוך הממלכתי", "נכבה", "שוכרים שתיקה" ועוד.
4. יצירת זילות אצל תלמידים ביחסם למוסדות החוק.
5. העברת משאבים כספיים באופן לא מאוזן מן המגזר הממלכתי אל המגזר הממלכתי-דתי.
6. הפיכת ה"יהדות" והאמונה הדתית למרכז חשוב של פעילות משרד החינוך, בעיקר בכל האמור בחינוך הממלכתי, אגב ויתור על ערכים אוניברסליים.

מקורות

- אלוני, נ', א' יוגב, נ' מיכאלי, א' נווה (2011). לפני שיהיה מאוחר: על קידום החינוך הפוליטי לאזרחות דמוקרטית לנוכח ההתגברות של מגמות לאומניות וגזעניות, נייר עמדה לקראת הכנס לחינוך מתקדם. 22.5.
- אריאלי, ש' (2015). מפוררים את הבית. הארץ, 4.5.
- בכרך, ל' (2016). האם המורים לאזרחות חוששים לדבר על זכויות אדם? אתר EduAction, 26.12.
- בלומנפלד, ר' (2015). המורים שלא מפחדים ללמד על ה"נכבה": "הפליטים לא התאדו". וואלה, 1.4.

- ברנקו וייס (2015). טיפוח חשיבה ביקורתית: מאמר מבוא. אתר מכון ברנקו וייס. גלזר, ה' (2016). האם מורים לאזרחות יכולים לדבר חופשי בכיתה? הארץ, 18.8.
- גל-נור, י', וד' בלאנדר (2013). המערכת הפוליטית בישראל. ירושלים ותל אביב: המכון הישראלי לדמוקרטיה ועם עובד.
- גרשטיין, ג' (2013). התהליך המדיני, ההתנחלויות וסדר העדיפויות הלאומי: סקר. אתר מולד, המרכז להתחדשות הדמוקרטיה.
- דטל, ל' (2017א). הרשימה המלאה: כל העמותות הדתיות שפועלות בבתי הספר ומקבלות 110 מיליון שקל ממשד החינוך. דה-מרקר, 25.7.
- דטל, ל' (2017ב). בתקופת סער, פירון ובנט: התקציב לתלמיד דתי עקף את כולם. דה-מרקר, 17.8.
- הלפרין, ע' (2016). מחקר אודות יחסם של מורים והורים לשיח קונטרוברסלי בבית הספר, פורום דב לאוטמן למדיניות החינוך, בית הספר לפסיכולוגיה, המרכז הבינתחומי הרצליה.
- הלפרין, ע' (2017). מורים: אל תחששו לדבר על פוליטיקה. אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, 31.8.
- הרמן, ת', ג' בארי, א' הדר, ח' כהן, י' לבל, ח' מוזס, ק' נוימן (2014). דתיים? לאומיים! המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ורדי, מ' (2017). הגאולה והמשיחיות: המלחמה שהציבה את הציונות הדתית במרכז התרבות הישראלית. מגזין חדשות 10, 16.5.
- ותד-חורי, ק' (2008). השלכות הקונפליקט הישראלי-פלסטיני על תפקיד המורה הערבי במדינת ישראל. במכללה, 21, 263-284.
- זוהר, ע' (2013). ציונים זה לא הכל: לקראת שיקומו של השיח הפדגוגי. בני ברק: הקיבוץ המאוחד – ספרית פועלים.
- יועד, צ' (ראש צוות הפיתוח) (2010). חשיבה בתהליך הלמידה בעידן הידע. המזכירות הפדגוגית והאגף לתכנון ולפיתוח תכניות לימודים (ת"ל) במשרד החינוך.
- מגן, ש', א' שרון, ל' שלזינגר, י' אילביצקי (2017). עושים נפשות: כיצד השתלט הימין הדתי על החינוך לערכים בבתי הספר הממלכתיים. ירושלים: מולד, המרכז להתחדשות הדמוקרטיה.
- מניב, ע' (2017). עלייה להר הבית ובניית בית המקדש: זעם על מסיכות הסיום בגנים ובבתי הספר. נענע 10, 25.6.
- פעיל, מ' (2016). גם בחינוך: יותר משתלם להיות דתי. MAKO, 14.9.
- פרנק, א' (2016). למה בכלל בית ספר? E-Publish.

- צבי, א' (2017). המטרה ה-13 |תוספת למטרות בחוק חינוך ממלכתי|. **דבר ראשון**, 8.1.
- קים, ח' (2002). סוד כוחם של המתנחלים. **הארץ**, 2.7.
- קלר, ס' (2014). הליכוד מבפנים: עולמם של מתחלים ועסקנים. **אתר מידה**, 30.12.
- קרופסקי, ס' (2017). תפילות בחוברת גיאוגרפיה, קהלת בספר אזהרות, **כלכליסט**, 6.2.
- קשתי, א' (2016). כבר לא ממלכתיים: חילונים מבקשים זרם חינוך עצמאי. **הארץ**, 3.1.
- Burton, Ella (2010). High level thinking and questioning strategies: Research brief. *Education Partnerships, Inc.* (online).
- Meyers, Chet (1986). *Teaching students to think critically: A guide for faculty of all disciplines*. San Francisco, CA.: Jossey-Bass Publishers.